

УДК 94 (477)

Олена Кравчук

**ВІДЛУЧЕННЯ АРСЕНА РІЧИНСЬКОГО ВІД ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ
ЯК ОДИН З АСПЕКТІВ БОРТЬБИ ІЗ УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛЬНО-
ЦЕРКОВНИМ РУХОМ НА ВОЛИНІ**

У статті проаналізовано причини винесення анафема доктору Арсену Річинському. Доведено, що це покарання застосоване як один із методів боротьби із українським національно-церковним рухом на Волині.

Ключові слова: А. Річинський, анафема, постанова, Синод Православної Церкви в Польщі, національно-церковний рух, Західна Волинь.

Серед історичних постатей нашого народу, що особливо яскраво проявили себе у 20–30 р. ХХ ст., чільне місце займає Арсен Річинський (1892–1956 рр.) – лікар, краєзнавець, фольклорист, публіцист, церковний діяч. Його життєвий і творчий шлях надзвичайно різноманітний і багатограний, проте він не знайшов належного висвітлення у вітчизняній історіографії, досі викликає багато запитань неординарна справа відлучення його від Православної Церкви та анафемування.

В останнє десятиліття зросла увага вітчизняних науковців до постаті А. Річинського. Діяльність та погляди якого отримали висвітлення в публікаціях сучасних науковців А. Колодного, А. Гудими, Н. Стоколос, Л. Михальчука, О. Сагана, П. Кралюка, А. Пісоцького, О. Альшиної. Зокрема, праця професора-релігієзнавця А. Гудими «Харизма Арсена Річинського» знайомить із життєвим шляхом та основними ідеями А. Річинського [4]. Книга А. Пісоцького та Н. Войтюк «Інтелекція Волині: погляд крізь призму часу» розповідає про становлення української інтелекції на Волині у 20–30-х р. ХХ ст., висвітлює діяльність визначних постатей Волині, а серед них чималу увагу зосереджує на особі громадського і релігійного діяча А. Річинського [10]. Слід згадати і фундаментальну працю І. Власовського «Нарис Історії Української Православної церкви», де автор у розділі «Український національно-церковний рух в Православній Церкві в Польщі» подає інформацію про активного учасника цього руху – А. Річинського [3]. Наукова стаття О. Альшиної розкриває маловідомі аспекти стосунків громадського діяча та церковної ієрархії Православної церкви, що призвели до проголошення анафема [1]. У свою чергу, актуальність досліджуваної теми полягає у тому, що в українській історичній науці ще не має окремої ґрунтовної наукової розвідки, присвяченої неординарній події в житті А. Річинського, а саме: причинам та наслідкам його анафемування та спростуванню усіх висунутих йому звинувачень.

Основною метою даної публікації є спроба проаналізувати офіційно визнані Святим Синодом причини, які спричинили відлучення А. Річинського від Православної Церкви, об'єктивно встановити міру порушення А. Річинським усталених церковних канонів та правил Святих Вселенських Соборів, які призвели до накладання анафема, а також з'ясувати чи мав на меті Святий Синод Православної Церкви Польщі винесеним покаранням дискредитувати ідейного натхненника та провідника національно-церковного руху на Волині.

Анафема у церковній практиці є актом охорони вірних Церкви від осіб, які порушують її церковні канони та цінності, однак на практиці чин анафема часто застосовувався церковною владою під тиском влади світської з метою дискредитації політичних та ідейних супротивників. Численні випадки використання чину анафема відомі як в українській, так і в російській історії, але принаймні у двох із них провідникам українства церковні ієрархи проголосили анафему, міцно поєднавши церковне з політичним. В обох випадках не обійшлося без зовнішнього впливу світської влади. Українська історія пам'ятає гучний, резонансний та неоднозначний процес відлучення від церкви гетьмана І. Мазепи, а ми спробуємо у цій науковій розвідці висвітлити процес анафемування А. Річинського, про який мало хто знає.

А. Річинський у міжвоєнний період твердо стояв на позиціях українізації Православної Церкви на теренах Західної Волині, яка після першої світової війни опинилась в складі II Речі Посполитої. Згідно із Ризькою угодою 1921 р., польський уряд мав гарантувати релігійні свободи православного населення. Скориставшись цим, українська православна громада у 20-х рр. ХХ ст. розпочала рух за національне відродження Православної Церкви. Одним із проявів цього процесу стала боротьба за впровадження соборноправності (всенародного керування всіма церковними справами) у Православній Церкві та за українізацію богослужінь. Цей напрямок боротьби очолив А. Річинський. Реагування керівництва Православної Церкви в Польщі на цю діяльність не забарилося. Синод Православної Церкви піддав А. Річинського найвищій мірі церковного покарання. У постанові № 14

від 15 квітня 1929 р. записано: «Відлучити від Святої Православної церкви лікаря Арсена Річинського за ворожу та шкідливу для Православної церкви в Польщі діяльність і піддати анафемі» [5, арк. 4]. На основі яких звинувачень накладено на провідника церковно-православного руху це покарання та яку «шкідливу та ворожу» стосовно Православної Церкви діяльність проводив А. Річинський, намагатимемося з'ясувати у цій науковій розвідці.

Волинський єпархіальний місіонерсько-законовчительський комітет займався збором інформації стосовно національно-церковної діяльності А. Річинського. Зібрані матеріали комітет від 7 березня 1929 р. подав на розгляд митрополиту Православної Церкви в Польщі Діонісію. Звіт стосовно діяльності А. Річинського назвали «Про ворожу діяльність проживаючого в м. Володимирі лікаря Арсена Річинського проти Православної церкви в Польщі». Цей документ розглядався 15 квітня 1929 р. на засіданні Святого Синоду Православної Церкви. У ньому, на думку його авторів, наведено цілу низку «шкідливих для Православної церкви в Польщі» вчинків лікаря А. Річинського. На основі поданих фактів у документі цього ж дня без будь-яких перевірок та уточнень, Синод постановив «виходячи із вищеподаного без сумніву встановити цілу низку шкідливих для Православної церкви в Польщі і ворожих її законній ієрархії вчинків лікаря А. Річинського, метою яких є підірвати церковний мир і зруйнувати канонічний устрій і законну управу цієї церкви» та визначив – відлучити Арсена Річинського від Православної церкви і піддати анафемі [5, арк. 4].

Під постановою підписалися: православний митрополит Варшавський і Волинський і всієї Польщі Діонісій, Віленський архієпископ Феодосій, Поліський архієпископ Олександр і Гродненський архієпископ Олексій [5, арк. 5]. Троє перших були росіяни, лише останній – українець.

Наведені у цій постанові, офіційно визнані Святим Синодом, причини накладання анафемі можна поділити на чотири групи. Першу групу причин складає агітаційна діяльність щодо українізації Церкви та усні доповіді про церковні справи; другу групу – публіцистична діяльність А. Річинського; третю групу – організація та проведення Луцького церковного з'їзду та повітових зібрань; четверту – звернення до світової спільноти та польського уряду з метою висвітлення антиукраїнської діяльності, яку проводило керівництво Православної Церкви у Польщі.

Ці чотири групи звинувачень тісно пов'язані із певними етапами діяльності А. Річинського в контексті українського церковного руху на Волині. Він еволюціонує від усних агітацій та бесід інформаційного характеру – до висвітлення проблем національно-церковного руху на шпальтах часописів. Далі був вищий організаційний рівень діяльності – скликання з'їзду та повітових зібрань. І, нарешті, апелювання до зовнішніх чинників, залучення впливу польського уряду та світової спільноти для вирішення проблем української Православної Церкви в Польщі.

Надалі більш ґрунтовно охарактеризуємо кожну із цих груп причин, які стали визначальними при відлученні А. Річинського від Православної Церкви та накладанні анафемі.

Отже, розглянемо висунуті звинувачення А. Річинському щодо його агітаційної діяльності стосовно проведення українізації Церкви та усних виступів про церковні справи. А. Річинського звинуватили у тому, що він у Володимирі, а також і в інших містах організував ряд «ворожодемонстративних» виступів проти духовенства, неодноразово скликав збори прихожан Володимирського собору, переважно молоді, і на цих зборах вів агітацію проти церковної влади і неугодного йому духовенства. Згідно із визначення Святого Синоду, «антицерковна» діяльність А. Річинського розпочалася з 1924 р.: він на вшануванні пам'яті І. Котляревського (24 листопада 1924 р.) намовляв парафіян Володимирського Успенського собору вигукувати непристойні слова під час богослужіння та проповіді священика [5, арк. 2]. Цей «компромат» без будь-якої перевірки подано на розгляд Святого Синоду у Варшаві. Насправді, відкриту громадську діяльність за українізацію Церкви А. Річинський розпочав саме у листопаді 1924 р., організувавши акцію протесту новопризначеному настоятелю Володимирського собору Н. Данилевичу. Адже настоятель не був прихильником українізації Служби Божої, тому парафіяни на чолі з А. Річинським та о. П. Табінським не визнали новопризначеного, але акція не відбувалася під час Служби Божої.

Після цієї акції наприкінці 1924 р. справу українізації відправ в Успенському соборі міста Володимир-Волинського остаточно вирішив митрополит Діонісій. Після вивчення документальних матеріалів, пояснень настоятеля парафії о. Н. Данилевича та соборного священика о. П. Табінського, встановлено такий порядок богослужінь, згідно з яким, церковнослов'янській мові надано пріоритет, тому перша літургія о 8 год. ранку мала відправлятися церковнослов'янською (російська редакція), а друга о 10 год. – українською мовою. Проповіді в обох випадках священики мали виголошувати українською [6, арк. 11]. Звичайно, такий стан подій не зовсім задовольняв А. Річинського та прихожан Володимирського собору, адже ранішню церковнослов'янську відправу відвідувало декілька міщан і колишніх російських урядовців, які разом із членами своїх родин нараховували близько тридцяти осіб. У більшості Володимирська парафія складалася з

українських селян із передмістя та українських міщан. А. Річинський скерував до митрополита Діонісія прохання від 8 серпня 1926 р., у якому просив, у зв'язку із великою кількістю бажаючих української відправи, призначити здійснювати у Володимирському соборі богослужіння лише українською мовою. Волинська духовна консисторія, вивчивши прохання парафіян, А. Річинського, заслухавши рапорт настоятеля Володимирського собору Полікарпа, у якому знову ж наведено переконливі факти щодо здійснення усіх служб українською, 27 серпня 1926 р. постановила усі відправи здійснювати українською мовою [6, арк. 12–13]. Таким чином, завдяки вимогам парафіян на чолі із А. Річинським у Володимирському соборі вперше почали відправляти усі служби українською мовою. На той час діяльність А. Річинського як антицерковна ще не розглядалася, а навпаки, церковна влада пішла дозволила у соборі українські відправи.

Звинувачення стосовно усних виступів А. Річинського про церковні справи, стосувалося його гострих критичних доповідей проти кліру Православної Церкви в Польщі. З цього приводу митрополит Діонісій відзначив наступне: «20 березня 1927 р. Річинський, без відома настоятеля, провів зібрання прихожан із прихильників українського богослужіння і самовільно допустив обрання Церковного Комітету при Володимирському соборі для завідування господарською частиною приходу. Будучи головою Володимирської місцевої «Просвіти», Річинський упродовж 2 років на цих зібраннях піддавав осудженню церковні питання в явно ворожому, по відношенню до існуючого церковно-канонічного устрою Православної церкви, дусі» [5, арк. 2]. Протокол зібрання Володимирської «Просвіти» від 20 березня 1927 р., свідчить про те, що головним питанням на ньому було прагнення мирян залишити настоятелем храму архімандрита Полікарпа в цьому місті та зберегти храм надалі для українських відправ. Це була одна із зустрічей А. Річинського із зацікавленими у церковних справах особами в читальнях «Просвіти». Ці зібрання відповідали статуту організації й обмежувалися переважно історичною тематикою, а саме ознайомленням з історією Православної Церкви. Крім того, в цей час місцева адміністрація ретельно стежила, щоб на будь-яких зборах не загострювали церковних питань з огляду на складну суспільно-політичну ситуацію на Волині [7, с. 2].

Усні виступи А. Річинського про церковні справи досить часто виголошувалися у читальнях «Просвіти». Вони обмежувалися історичними темами. А. Річинський в контексті своїх лекцій доносив слухачам інформацію про історію Православної Церкви. Він упродовж 1928–1929 рр. очолював «Просвіту» у Володимирі, був ідеологом та натхненником усіх її культурно-просвітницьких заходів [4, с. 31; 7, с. 2].

Друга група звинувачень стосувалася публіцистичної діяльності А. Річинського. Постанова Святого Синоду про його «ворожу» діяльність розглядала в публікаціях часописів «На варті» та «Рідна церква», які редагував власне він особисто. Він опублікував цикл статей, ц яких звинувачував церковну ієрархію Православної Церкви в Польщі у намаганнях, спрямованих на відновлення, при посередництві Православної Церкви в Польщі, єдиної і неділимій Росії, шляхом насаджування «московського духу» в церковне життя. Адже до церковної ієрархії Православної Церкви в Польщі входила значна кількість представників російського духовенства, які аж ніяк не хотіли позбавлятися проросійської орієнтації і вважали, що Православна Церква на Волині штучно відірвана від російської Православної Церкви. Літературна діяльність А. Річинського, яка тривала близько п'яти років, мала на меті, як зазначалося у постанові Святого Синоду, «дискредитувати вищу церковну ієрархію і рядове духовенство в очах православного населення, польського уряду і польської громадської думки» [5, арк. 2–4]. У цих друкованих органах А. Річинський дійсно виступав проти сучасного стану відносин у православній церковній ієрархії та, зокрема, проти митрополита Діонісія, однак, ні митрополія, ні митрополит ніколи не опротестовували та не спростовували зроблених ним закидів. Наприклад, А. Річинський писав у пресі про незаконний розпродаж церковних земель на Волині з відома вищої церковної влади. Внаслідок цих повідомлень прокуратура розпочала навіть слідство, але спростувань з боку церковної влади не було [7, с. 1–2].

Двотижневик «На варті», редагований А. Річинським, у той час був першим на українських землях у межах Польщі виданням, укладачі якого ставили завдання систематичної боротьби за українізацію Православної Церкви на українських етнографічних землях, виступили проти московської церковної православної ієрархії в Польщі та проти політики департаменту віросповідань у Варшаві. У газеті «Діло» зазначалося: «Видання «На Варті» бореться за принципи, поставлені в основу Української Православної Автокефальної Церкви на Наддніпрянській Україні» [15, с. 34]. У цьому часописі А. Річинський пропагував ідеї українізації Православної Церкви на Волині й Поліссі, а також запровадження соборного устрою в Церкві, вважаючи, що вироблене положення Святого Синоду (про внутрішнє і зовнішнє становище Православної Церкви в Польщі) закріпить синодально-консисторський лад і позбавить вірних будь-якого голосу в церковних справах.

Діяльність А. Річинського щодо організації та проведення Луцького церковного з'їзду та повітових зібрань сформувала третю групу причин накладання анафеми. Антицерковну та протиєрархічну діяльність доктора А. Річинського члени Святого Синоду визнали в контексті «скликання 5 і 6 червня 1927 р. – всупереч забороні Святого Синоду Православної церкви в Польщі від 26 лютого 1927 р. – в Луцьку самочинного, фальшивого з'їзду, на якому винесено низку неканонічних постанов і вибрано виконавчий Церковний комітет із Річинським на чолі, який випустив низку повідомлень до православного духовенства і населення, в яких наводив образливі наклепи на закону церковну владу» [5, арк. 4]. Слід зазначити, що цей з'їзд аж ніяк не був самочинним, Міністерство віросповідань і освіти надало свій дозвіл на його проведення та й митрополит Діонісій спочатку мав намір дозволити проводити з'їзд, однак, під тиском «Руського народного об'єднання» та інших проросійських сил, відмовився від своїх намірів. А. Річинський, звичайно, доклав значних зусиль до організації та проведення Українського церковного з'їзду в Луцьку, який відіграв значну роль в процесі консолідації українського населення Волині в контексті національно-церковного відродження краю. На з'їзді прийнято низку рішучих постанов, а саме: відновити засади соборноправності у Православній Церкві II Речі Посполитої, впровадити українізацію богослужінь та українізацію внутрішнього діловодства церкви, відродити в церковному житті національні звичаї та обряди, призначити на кафедри, де більшість парафіян були українцями єпископів-українців з правом їх членства у Святому Синоді [4, с. 40].

Постанови з'їзду нічого антицерковного не містили, вони, навпаки, здивували митрополію своєю поміркованістю й повагою. Після з'їзду митрополит Діонісій видав навіть наказ вмістити в друкованому органі «Духовний Сіяч» прихильну статтю з цього приводу, яку в останній момент відкликав з друкарні [14, с. 3]. Відтак організацію та проведення Луцького з'їзду А. Річинський пов'язував із дерусифікацією Православної Церкви в Польщі, а не з наміром звинуватити митрополита у всіх негараздах православного життя у Польській державі. Саме про це засвідчено в повідомленнях про організацію Луцького з'їзду в кількох числах газети «Діло» [1, с. 7]. Сам факт з'їзду, його проведення відіграли лише мобілізуючу роль серед населення краю, розбудили етноконфесійну самосвідомість українського народу.

Далі Святий Синод під головуванням митрополита Діонісія виносить А. Річинському звинувачення «...в організації цілої низки повітових з'їздів у церковних справах для продовження протицерковної роботи, розпочатої на Луцькому з'їзді» [5, арк. 4]. Не так сам факт проведення Луцького з'їзду хвилював проросійськи налаштованих членів церковної ієрархії, як активна подальша діяльність вибраного на з'їзді виконавчого Церковного комітету на чолі з А. Річинським. Президія з'їзду зобов'язала усіх присутніх делегатів вести активну інформаційну роботу, донести якомога більшій частині православного населення прийняті постанови [3, с. 49]. Виконуючи постанову Луцького церковного з'їзду про посилення просвітньо-інформаційної роботи серед українського населення, церковний комітет провів, з дозволу польського уряду, низку повітових з'їздів. Луцький з'їзд та повітові зібрання, без сумніву, підняли ентузіазм народних мас щодо національно-церковного відродження. Відповідно, дуже різке релігійне піднесення занепокоїло митрополію, адже варшавський митрополит Діонісій був російським патріотом, який мав намір зберегти над Православною Церквою верховенство жменьки росіян [9, с. 3].

Синод Православної Церкви 2 жовтня 1927 р. ухвалив рішення вжити заходів для переконання членів церковного комітету в необхідності припинити «неканонічну, шкідливу для церкви, діяльність, і, у випадку відмови, попередити їх, що вони своєю діяльністю ставлять себе поза церквою з усіма незворотними наслідками відлучення від неї. Митрополит призначив двом представникам церковної ієрархії сповістити членів Церковного комітету та Арсена Річинського згідно з № 7 і 21 Уставу духовної консисторії та резолюцією від 26 грудня 1927 р. про необхідність виконання цього рішення. Як відомо, згідно з церковними правилами, перед проголошенням анафеми відповідну людину слід наставити на правильний шлях за допомогою триразової вказівки на те, які вона здійснила помилки. Так відбулося й у цьому випадку. Для виконання цієї справи був вибраний протоієрей Г. Боришкевич, відомий у Володимирі як проросійськи налаштований церковний діяч. А. Річинський відмовився від цієї пропозиції, вказавши, що своїм духовником вважає протоієрея Павла Пащевського – настоятеля Луцького Братського храму. У відповідь на це протоієрей Г. Боришкевич пізніше проголосить у Володимирському соборі анафему Арсену Річинському за «дошкулювання свого єпископа» [1, с. 8].

Жодної критики не витримує висунуте звинувачення А. Річинському, що очолюваний ним український церковний комітет нібито присвоїв собі законодавчу владу в Церкві та виробив «Основний Статут» внутрішнього життя Православної Церкви в Польщі. Насправді розроблено лише проект статуту, з приводу якого у друкованому органі українського церковного комітету повідомлялося, що цей проект статуту внутрішнього життя Православної Церкви в Польщі подається до загального відома і обговорення, і що, після всебічного обговорення цього проекту і

внесення до нього необхідних поправок, він буде представлений до Святого Синоду і польського уряду [9, с. 2]. Отже, подання проекту для обговорення трактоване як захоплення законодавчої влади.

Противники українізації Церкви, беручи до уваги активну діяльність церковного комітету, також значно активізувалися. Проросійське духовенство вбачало в діяльності А. Річинського та інших членів комітету значну загрозу своєму подальшому привілейованому становищу, почало вимагати від митрополита Діонісія заборонити цю «неканонічну, шкідливу для церкви» діяльність. Святий Синод ще на початку 1928 р. у діяльності А. Річинського і українського церковного комітету розгледів порушення 55 правила Св. Апостолів про «недосажденні своєму єпископу», а також 18 Правила IV Вселенського Собору про «несоставлении скопищ, строящих ковы епископам» та 10 лютого 1928 р. в Варшаві на своєму засіданні представив ці порушення митрополиту Діонісію, як Волинському Єпархіальному Архієрею, попросивши застосувати до А. Річинського дисциплінарні міри церковного впливу – відлучити його від Православної церкви. Митрополит Діонісій на той час це прохання відхилив, отже, в діяльності Церковного комітету нічого антицерковного не виявив [5, арк. 3].

Четверту групу «шкідливих вчинків» А. Річинського для Православної Церкви в Польщі, зокрема, щодо «посягань на її закону ієрархію» становили звернення до зовнішнього чинника, з проханням посприяти вирішенню проблем Української Православної Церкви в Польщі з врахуванням вимог української громадськості. Церковний комітет на чолі з А. Річинським не обмежився апеляціями всередині держави, а звернувся з меморандумом до президії «Всесвітньої Конференції християнських церков по питаннях віри і церковного порядку», яка відбулася упродовж 3–21 серпня 1927 р. в Лозанні. У цьому меморандумі Святий Синод вбачав «злобні і по формі непристойні обвинувачення проти голови Православної церкви в Польщі» [5, арк. 5]. Послання відображало внутрішнє життя Православної Церкви в Польщі як «хаотичне», кероване «невеликим гуртком олігархів». У меморандумі також були виступи проти особи митрополита Діонісія, а саме: звинувачення його у порушенні монаших зобов'язань, але митрополит Діонісій не притягнув А. Річинського за наклеп до суду, лише волів накласти на нього анафему [14, с. 3]. На завершення у документі йшлося про те, що «доки Вища Влада Польської Православної Церкви не визнає справедливих українських народних домагань і не виконає їх, доти її участь у праці над об'єднанням Христових Церков буде позбавлена змісту» [3, с. 57].

Постанова Святого Синоду наводить ще одну провину А. Річинського – випуск друкованого звернення до всього християнського світу, «із закликами до скинення законної ієрархії Православної церкви в Польщі» [5, арк. 5]. А. Річинський визнав, що «у ній дійсно був заклик до боротьби з тими духовниками, які для збільшення свого впливу на парафіях купують револьвери», але відозву, яку мали видрукувати у листопаді 1928 р. відразу ще в друкарні конфіскували [14, с. 3]. Неопубліковане і не проголошене звернення не могло нести загрозу ієрархії Православної Церкви та бути предметом обговорення в Синоді та підставою для накладання анафемі.

Також зарахували А. Річинському, як провину перед Православною Церквою, його подання із зібраними підписами громадян до польського уряду з проханням висвятити на Волинь окремого єпископа за походженням українця. У поданні А. Річинський вказував на порушенні митрополитом канону, який наказував єпископові проживати на території єпархії, яку він очолює. Митрополит Діонісій, як волинський єпископ, не проживав на Волині і з'являвся там дуже рідко [7, с. 2]. Це звернення не сподобалося митрополиту і він зацаїв на А. Річинського ще й особисту образу. Про це також засвідчує твердження самого А. Річинського: «Митрополія сяк-так толерувала український церковний рух поки йшлося лише про українізацію богослужінь, але відразу відповіла найвищим церковним покаранням, як тільки ми зажадали для волинської єпархії окремого архієрея, котрий згідно тисячолітньою традицією мав би жити на місці – бо це вже торкнулося матеріальних інтересів вищих достойників» [14, с. 3].

Усі перераховані провини, висунуті А. Річинському, та аргументи, які їх спростовують, свідчать, що вони не порушують церковних канонів і тому Святий Синод змушений був шукати інші правові причини для анафемі. Офіційно ж Святий Синод відлучив А. Річинського від Православної Церкви за порушення 31 правила Святих Апостолів «про зневажання свого єпископа та окреме скликання зборів», 18 правила IV Вселенського Собору «про не збирання у скопище людське» та 34 правила VI Вселенського Собору «про злочин співучасті, або скликання скопищ» [5, арк. 5]. Синод, видаючи свою постанову, приховав те, що усі подані правила стосуються винятково духовних осіб. Зміст цих правил полягає у тому, що подібно як у цивільному законодавстві караються змовники проти державної влади та державних інтересів, так і церковне законодавство карає підвідомчих йому осіб, коли вони будуть викриті в здійсненні змови проти керівництва та людей, що перебувають на церковній службі. Так, у правилі 31 Святих Апостолів наголошується: «Якщо якийсь пресвітер, зневажаючи свого єпископа, окремо скликати збори і новий вівтар

поставить, не викривши перед судом, що той єпископ щось зробив проти благочестя й правди, то нехай буде відлучений як владолобець, бо він викрадач влади. Також нехай будуть відлучені й інші, що приєднались до нього і також миряни. І це нехай буде після першого, другого й третього сповіщення від єпископа. У 18 правилі IV Вселенського Собору також йдеться: «Клирикам и монашествующим под угрозой низвержения со своего степени воспрещено обязывать друг друга клятвою, составлять скопища, а также строить ковы епископам, либо своим сопричетникам. По толкованию еп. Никодима, «церковное законодательство карает подведомственных ему лиц, когда они уличены будут в составлении заговора или ухищрений против начальства и вообще лиц, состоящих на церковной службе»» [12]. 34 правило VI Вселенського Собору стосувалося лише підпорядкованих церковній владі осіб: «В заботе о соблюдении церковной дисциплины под угрозой извержения из сана запрещено клирикам и монахам вступать в соумышления или скопища, или строить ковы епископам или соклирикам» [13]. Як зазначалося в публікації часопису «Діло»: «Ці правила стали, мабуть, вперше взагалі в історії церкви причинами накладання на когось анафемі» [7, с. 1]. Отже, ініціатора з'їзду А. Річинського, який не мав церковної посади, з котрої можна було б його змити, покарано відлученням від Православної Церкви.

Синод Православної Церкви в Польщі піддав А. Річинського відлученню від Святої Православної Церкви і анафемі постановою № 14 від 15 квітня 1929 р. Постанова також передбачала про це відлучення всенародно об'явити в Свято-Успенському соборі міста Володимир-Волинського та сповістити духовенство і віруючих усієї митрополії із вказівкою, що відлучення А. Річинського здійснено на основі Слова Божого і церковних правил [5, арк. 4–5].

21 квітня 1929 р. у Свято-Успенському соборі міста Володимира-Волинського А. Річинському протоієрей Георгій Боришкевич оголосив анафему. У день її оголошення церковні ієрархи, боячись українських протестів, заручилися посиленою охороною собору, адже добре розуміли, що їх рішення виходять за межі особистої справи А. Річинського і мають характер подій загального громадського значення [8, с. 2]. Тому в офіційному друкованому органі Синоду «Воскрестное чтение», щоб уникнути протестів, згадану постанову оприлюднили лише 28 квітня 1929 р. [11, с. 263].

У подальшому, Волинська духовна консисторія 25 квітня 1929 р. постановила: «Благочинним єпархії сповістити постанову Св. Синоду про відлучення від церкви лікаря А. Річинського і віддання його анафемі всіх настоятелів парафій і їх округів, а через них їх мирян» [5, арк. 8]. Свідченням виконання цього рішення було скликання відповідних окружних зібрань, наприклад, окружного зібрання 5-го округу Луцького повіту в с. Губин 14 травня 1929 р. Під час його проведення була зачитана відповідна постанова Синоду. Отже, духовенство єпархії виконало це розпорядження [1, с. 9].

У доповіді волинського єпархіального місіонерсько-законовчительського комітету на ім'я митрополита Діонісія від 7 березня 1929 р. по справі «Про ворожу діяльність А. Річинського проти Православної церкви в Польщі» подається пояснення, що до такого покарання вдалися після всіх спроб владики-митрополита «смягчить окаменелую душу Ричинского и научить его православно петь Богу аллилуйя». Цими спробами вважалися запрошення митрополитом А. Річинського у Варшаву на нараду 1 липня 1928 р. разом з іншими українськими представниками церковного комітету і введення його до складу митрополичої ради. Проте далі міститься інформація про те, що А. Річинський продовжив «антиканонічні і шкідливі для Православної церкви в Польщі налаштування і діяльність», тому керівники церкви вважали необхідним, з метою присічення його діяльності і відсторонення від нього інших діячів, просити митрополита застосувати до А. Річинського відлучення від церкви. У прийнятій постанові Синоду від 15 квітня 1929 р. затвердили таку редакцію: «Ричинский проявил явное ожесточение и неисправимость в своих злых и вредных побуждениях и действиях, не оценив милостивого отношения к нему своего архипастыря» [5, арк. 4–5].

Депутат польського сейму та активний учасник українізації православного церковного життя на Волині, І. Власовський стверджував, що нарада 1 липня 1928 р. не була виявом «любові і прощення самочинних керівників українського руху», у відповідь на яку вони виявили «явну озлобленість і не виправність». Він доводив, що ця нарада відбулася лише через звернення міністра віросповідань і народної освіти Добруцького до митрополита, у якій останній доводив, що унормування відносин між Церквою і державою залежить від співпраці з представниками місцевої громадськості та вироблення церковною владою статуту внутрішнього життя Православної Церкви в Польщі, де б враховано місцеві звичаї та традиції українців. Представники українського руху, зокрема А. Річинський, не були винні в тому, що зупинилося налагодження їх взаємин із церковною владою. Причину цього, на його думку, слід було вбачати в неприхильному ставленні новопризначеного міністра віросповідань і народної освіти Свентославського до вимог представників українського населення щодо церковно-православного життя [3, с. 64–65].

У «Відкритому листі посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія», опублікованому в провідному часописі «Діло», зазначено, що А. Річинського відлучено від церкви, «як провідника українського церковного руху Православної церкви в Польщі». І. Власовський пояснює, що Синод Православної церкви у Польщі лікаря А. Річинського підвів під «клірика», статті його в пресі в обороні національно-церковних прав і потреб українського православного населення – під «досадження» єпископові, а Луцький церковний з'їзд, що відбувся майже два роки тому, – під «скопище людське». Автор листа подає до відома громадськості факти які висвітлили, як постанова ієрархів у Синоді відходить від фактичної і моральної правди церковних правил. І. Власовський зазначив, що «подібними актами не підіймається й не скріплюється авторитет церковної влади» [2, с. 2–3].

Отже, А. Річинського відлучили від Православної Церкви та наклали анафему за порушення правил, які стосувалися винятково духовних осіб та осіб підвідомчих церковній владі. Лікар А. Річинський не займав жодної церковної посади, не мав духовного сану, тому це церковне покарання виявилось неправомірним. А. Річинський був відлучений від Православної Церкви та підданий анафемі за активну діяльність, пов'язану із національним відродженням української Православної Церкви і з боротьбою проти впливу московського єпископату. Основною метою його відлучення від Православної Церкви була дискредитація провідника національно-церковного руху, щоб відвернути від нього однодумців та призупинити національно-церковне відродження на Волині. Анафема не була справою А. Річинського, вона стосувалася православного українського населення та безпосередньо усіх церковних діячів, згуртованих у національно-церковному русі. Тому саме анафема на А. Річинського, безперечно, вийшла далеко за межі особистої справи і мала характер події широкого, загального громадського значення. Безумовно, процес незгоди української громадськості із таким церковним покаранням становить подальший науковий інтерес, цей напрямок буде предметом окремого дослідження.

Список використаних джерел

1. Альошина О. Відлучення Арсена Річинського від православної церкви // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». 2012. Випуск 6. С. 3–12.
2. Власовський І. Відкритий лист посла Івана Власовського до митрополита Варшавського і Волинського Діонісія // Діло. 22 травня 1929. Ч. 111 (11452). С. 2–4.
3. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. XX ст., ч. 2. Репр. відтворення вид. 1966 р. К.: Либідь, 1998. 415 с.
4. Гудима А.М. Харизма Арсена Річинського. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 144 с.
5. Державний архів Тернопільської області. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 205. 11 арк.
6. Державний архів Тернопільської області. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 206. 58 арк.
7. Кедрин І. Історія анатема на д-ра А. Річинського // Діло. 10 травня 1929. Ч. 101 (11.442). С. 1–2.
8. Кедрин І. Історія анатема на д-ра А. Річинського // Діло. 11 травня 1929. Ч. 102 (11.443). С. 2–3.
9. Пімста митрополита Діонісія // Діло. 1929. 3 травня. Ч. 98 (11.439). С.2–3.
10. Пісоцький А., Войтюк Н. Інтелігенція Волині: погляд крізь призму часу. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. 167 с.
11. Определение Св. Синода Святой Автокефальной Православной церкви в Польше об отлучении от Церкви и анафемствовании проживающего в г. Владимире лекаря Арсения Речинского за его враждебную и вредную для Православной Церкви в Польше деятельность // Воскресное чтение: Еженедельный церковно-народный иллюстрированный журнал. Варшава 28 апреля 1929. № 17 С. 263–265.
12. Вселенский IV Собор // Православная Энциклопедия / Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. URL: <http://www.pravenc.ru/text/155496.html>.
13. Вселенский VI Собор // Православная Энциклопедия / Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Кирилла. URL: <http://www.pravenc.ru/text/160781.html>. (дата звернення: 01.02.2018).
14. Річинський А. Моя відповідь Св. Синодові Православної Церкви в Польщі // Діло. 29 червня 1929. Ч. 142 (11.483). С. 3.
15. Стоколос Н. Арсен Річинський і боротьба за українізацію Православної церкви на Волині // Людина і світ. 1998. №2. С. 33–37.

References

1. Al'oshyna O. Vidluchennya Arsenia Richyns'koho vid pravoslavnoyi tserkvy [Excommunication of Arsen Richinsky from the Orthodox Church]. Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya «Istorychne relihiyeznavstvo». 2012. Vypusk 6. S. 3–12.
2. Vlasovs'kyu I. Vidkrytyy lyst posla Ivana Vlasovs'koho do mytropolyta Varshavs'koho i Volyns'koho Dionisiya [Open letter to Ambassador Ivan Vlasovsky to the Metropolitan of Warsaw and Volyn Dionysius]. Dilo – 22 travnya 1929. Ch. 111 (11452). S. 2–4.
3. Vlasovs'kyu I. Narys istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. T. 4. XX st., ch. 2. Repr. vidtvorennya vyd. 1966 r. K.: Lybid', 1998. 415 s.
4. Hudyma A.M. Kharyzma Arsenia Richyns'koho [Charisma by Arsen Richinsky]. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky, 2008. 144 s.
5. Derzhavnyy arkhiv Ternopil's'koyi oblasti. F. 148. Op. 5. Spr. 205. 11 ark.
6. Derzhavnyy arkhiv Ternopil's'koyi oblasti. F. 148. Op. 5. Spr. 206. 58 ark.
7. Kedryn I. Istoriya anately na d-ra A. Richyns'koho [The History of Anathema on Dr. A. Richinsky] // Dilo. 10 travnya 1929. Ch. 101 (11.442). S. 1–2.
8. Kedryn I. Istoriya anately na d-ra A. Richyns'koho [The History of Anathema on Dr. A. Richinsky] // Dilo. 11 travnya 1929. Ch. 102 (11.443). S. 2–3.
9. Pimsta mytropolyta Dionisiya [Revenge of the Metropolitan Dionysius] // Dilo. 1929. 3 travnya. Ch. 98 (11.439). S.2–3.
10. Pisots'kyu A., Voytyuk N. Intelihentsiya Volyni: pohlyad kriz' pryzmu chasu [Intelligentsia Volyn: A Look through the Prism of Time]. Luts'k: Volyn. obl. druk., 2009. 167 s.
11. Opredelenie Sv. Sinoda Svyatoy Avtokefal'noy Pravoslavnoy tserkvy v Pol'she ob otluchenii ot

Tserkvi i anafemstvovanii prozhyvayushcheho v h. Vladimire lekarya Arseniya Rechinskogo za ego vrazhdebnuyu y vrednuyu dlya Pravoslavnoy Tserkvi v Pol'she deyatel'nost' [Determination of the Holy Synod of the Holy Autocephalous Orthodox Church in Poland on the separation from the Church and the anathematization of the physician Arseny Rechinsky living in Vladimir, for his hostile and harmful activity for the Orthodox Church in Poland] // Voskresnoe chteniye: Yezhenedel'nyy tserkovno-narodnyy illyustryrovannyi zhurnal. Varshava 28 aprelya 1929. № 17. S. 263–265. 12. Vselenskiy IV Sobor // Pravoslavnaya Entsiklopediya [Orthodox Encyclopedia] / Pod red. Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Kirila. URL: <http://www.pravenc.ru/text/155496.html>. 13. Vselenskiy VI Sobor. Pravoslavnaya Entsiklopediya [Orthodox Encyclopedia] / Pod red. Patriarkha Moskovskogo i vseya Rusi Kirila. URL: <http://www.pravenc.ru/text/160781.html>. 14. Richyns'kyu A. Moya vidpovid' Sv. Synodovi Pravoslavnoy Tserkvy v Pol'shchi [My Response to the Holy Synod of the Orthodox Church in Poland]. Dilo. 29 chervnya 1929. Ch. 142 (11.483). S. 3. 15. Stokolos N. Arsen Richyns'kyu i borot'ba za ukrajinizatsiyu Pravoslavnoy tserkvy na Volyni [Arsen Richinsky and the struggle for Ukrainization of the Orthodox Church in Volhynia] // Lyudyna i svit. 1998. №2. S. 33–37.

Olena Kravchuk

ARSEN RICHYNSKY'S SEPARATION FROM ORTHODOX CHURCH AS ONE OF THE MOMENTS OF STRUGGLE WITH UKRAINIAN MOVEMENT IN VOLYN'

Reasons of anathema appropriation to doctor Arsen Richensky are analyzed in the article. It is clarified what was ukrainian public's attitude to the given church punishment.

Key words: Richynsky, anaphema, resolution, Synod of Orthodox Church in Poland, nationally church movement, Western Volyn'.

УДК 94:[271.4:332.15] (477.83/.86) «1939/1941»

Богдан Баран

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ІНСТИТУЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ (1939–1941 РР.)

На основі архівних документів розглянуто соціально-економічну ситуацію, що постала на західноукраїнських теренах на початку Другої Світової війни. Проаналізовано основні виклики, що постали перед Греко-Католицькою Церквою в період 1939–1941 рр., на теренах Східної Галичини. Висвітлено важливі аспекти соціально-економічних проблем, що виникли в результаті встановлення радянської влади на зазначених теренах та вище окресленому періоді.

Ключові слова: Греко-Католицька Церква, Східна Галичина, соціально-економічна інституція, радянська влада, селянство.

Наукова новизна публікації полягає в тому, що, на основі аналізу архівних джерел, досліджуються особливості Греко-католицької церкви, як соціально-економічної інституції Східної Галичини упродовж 1939–1941 рр.

Метою статті є аналіз діяльності Греко-Католицької Церкви (далі – ГКЦ) саме як соціально-економічної інституції в 1939–1941 рр., на теренах Східної Галичини.

Період 1939–1941 рр. є недооціненим в українській історіографії унаслідок його тривалого перебування під впливом радянських ідеологем. Партийна міфотворчість нехтувала важливістю періоду, що прилягав до рамок 1941–1945 рр. по обидва боки. Тобто концепт «великая отечественная война» витіснив із порядку денного дослідників критично актуальні епізоди «до» і «після». З огляду на те, що в сучасній Україні все ще не сформувався належний інститут меморіалізації національної історії і тривають міжконфесійні протистояння, то одним із найнагальніших викликів гібридної війни постає перезавантаження пам'яті про 1939–1941 рр. у Східній Галичині у контексті зародків протистояння ГКЦ з радянськими елементами.

Авторитетна думка греко-католицького духовенства відіграла впливову роль у тогочасному українському суспільстві. Про це ми можемо довідатися з праць таких дослідників: Л. Гентош, А. Сороковський, В. Сергійчук, І. Андрухів, О. Лисенка, В. Марчука, І. Пилипів та В. Кубійовича та В. Старки [1–7]. На жаль, досі немає ґрунтовної оглядової праці щодо запропонованого періоду із увагою діяльності ГКЦ у тих координатах.

Напередодні Другої світової війни ГКЦ була однією із досить вагомих інституцій Східної Галичини, саме там діяло близько 2387 парафій для 3,6 млн вірних, 2352 єпархіальних священників, 31 чоловічий і 121 жіночий монастир й чернечі доми. Під опікою Церкви працювали Богословська академія, три духовні семінарії, де навчалося 480 студентів [8]. Щодо парафіян ГКЦ, то, за даними С. Макаруча, у переписі 1921 р. греко-католики становили переважну більшість у трьох воєводствах Східної Галичини: у Львівському – 54,3 %, у Тернопільському – 59,28 %, у